
प्रकरण चौथे

उपसंहार

प्रकरण चौथे

उपसंहार

प्रास्ताविक :

दलित कादंबरी ही १९६० नंतर मराठी साहित्यात लक्ष वेधून घेणाऱ्या दलित साहित्याच्या वटवृक्षाची एक महत्त्वपूर्ण शाखा होय. एकूण दलित साहित्याच्या तुलनेत दलित कादंबरीचा विकास फार मोठ्या प्रमाणात झालेला दिसून येत नसला तरी तो उपेक्षणीय नाही. दलित कादंबरी ही सामाजिक, वास्तववादी कादंबरी होय. कादंबरीकार हा जसा तत्कालीन समाजाच्या भूतकाळ व वर्तमान काळाच्या स्थिती गतीचा वेध घेणारा इतिहासकार व तसा भाष्यकारही असतो.

या अनुषंगाने दलित लेखकांच्या तिसऱ्या पिढीतील महाराष्ट्राबाहेर कर्नाटक स्थित असलेले बाबुराव गायकवाड हे एक महत्त्वपूर्ण लेखक आहेत. त्यांनी कविता, नाटक, कथा, एकांकिका, कादंबरी, ललितलेख, समीक्षा स्वरूपाचे लेखन घेतलेले आहे. परंतु त्यांच्या लेखनाची म्हणावी तेवढी दखल समीक्षकांनी व अभ्यासकांनी केलेली नाही. म्हणून त्यांच्या कादंबरीलेखनाचा विचार या प्रबंधिकेत करण्याचे ठरविले आहे. त्यांच्या 'झळ'(१९८०) व 'आग'(१९९६) या कादंबऱ्यांच्या अनुषंगाने त्यांच्या कादंबरी-लेखनाचा अभ्यास केल्यानंतर त्यांच्या कादंबऱ्यांचे आशयविशेष, अभिव्यक्तीविशेष व मर्यादा लक्षात आल्या. एकूण दलित कादंबरी लेखनात काय अपेक्षित आहे ह्याचाही विचार केलेला आहे.

'दलित कादंबरीची वाटचाल व विकास' या प्रकरणात दलित कादंबरीचा प्रारंभ ते २००२ पर्यंतचा आढावा घेतला आहे. या प्रकरणामध्ये दलित कादंबरीचा सर्वांगीण विचार करता दलितेत्तर लेखकांनी दलित जीवनावर ज्या कादंबऱ्या लिहिल्या तो एका

सामाजिक स्तराला वाङ्मयीन क्षेत्रात यथायोग्य न्याय देण्याचा प्रयत्न केला. दलित कादंबरीचा विचार करता यामध्ये काही लेखक नव्यानेच लिहू लागले आहेत. त्यांना या कादंबरी माध्यमाने नीट आकलन करण्यामध्ये काही मर्यादा पडलेल्या दिसून येतात. वास्तविक कादंबरी हा व्यापक वाङ्मयप्रकार असल्याने व्यापक अशा जीवन आशयाला तो कवेत घेऊ शकतो. जीवनाच्या विविध पातळ्यातील ताणतणाव माणसामाणसांतील नातेसंबंध, पात्राची मानसिकता, इत्यादीची अलिप्तपणे अनुभूती घेऊन त्याला विवेकशीलतेची जोड देऊन कादंबरीतून ते आविष्कृत होत गेलेले आहे. असे सामर्थ्य काही दलित कादंबरीकारात आहे. दलित जीवन जाणवा अधिक प्रभावीपणे कादंबरीतून मांडले हे दलित कादंबरीच्या विकासाला उपकारक आहे असे वाटते.

‘झळ’ आणि ‘आग’ या कादंबऱ्यांचे आशयविशेष या प्रकरणामधील ‘झळ’ ही कादंबरी मातंग समाजातील कुटुंबाच्या वाताहतीची कहाणी आहे. परंतु दलित जीवनातील ताणतणाव, दलितांची मानसिकता याचा वेध कादंबरीच्या आशयविशेषात चित्रित करता आलेला नाही. तर ‘आग’ कादंबरीचा आशय दलित मानसिकतेचा प्रश्न मराठवाडा विद्यापीठ नामांतराचा प्रश्न या अनुषंगाने ग्रामीण भागातील दलित मानसिकतेचा सर्वांगीण वेध घेता आला नाही. नामांतरप्रश्नाच्या अनुषंगाने ग्रामीण भागातील दलित जीवनात आलेले ताणतणाव हेही म्हणावे तितक्या प्रभावीपणे चित्रित झालेले दिसत नाहीत.

‘झळ’ आणि ‘आग’ कादंबऱ्यांचे अभिव्यक्तीविशेष या प्रकरणात दलितांच्या दुःखाचे वर्णन केलेले आढळून येते. ‘झळ’ या कादंबरीत शोषितांच्या आधारहीन जीवनाचा उच्चभ्रू लोकांनी फायदा घेतलेला दिसतो. शेशूसारखा गरीब मुलगा परिस्थितीवर मात करून उच्च शिक्षण घेऊ शकतो हे यातून दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. शेशू व रुनाच्या माध्यमातून लेखकांनी जातीधर्माच्या पलीकडे जाऊन विवाहबद्ध

झालेले दाखवून मानवतेचा दृष्टिकोन पुढे आणलेला आहे. तर 'आग' याकादंबरीमध्ये लेखकाने एका सुशिक्षित व विचाराने भान आलेल्या तरुण मुलाच्या निवेदनातून उलगडली असून त्याने समाजात परिवर्तन घडविण्यासाठी केलेले प्रयत्न, मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव द्यावे यासाठी झालेला संघर्ष, दलित-दलितातील संघर्षांचे वर्णन आलेले आहे.

निष्कर्ष :

- १) बाबुराव गायकवाड हे तिसऱ्या पिढीतील एक सर्जनशील लेखक. त्यांच्या सर्जनशील लेखक त्यांच्या 'झळ' आणि 'आग' या दोन्ही कादंबऱ्यात दलित जीवन वास्तवाचा व सामाजिकतेचा वेध घेण्याचा प्राथमिक प्रयत्न त्यांनी केलेला दिसून येतो.
- २) 'झळ' आणि 'आग' या कादंबऱ्यातून ग्रामीण भागातील दलितांच्या उध्वस्त जीवनाच्या चित्रणाबरोबर, दलित-दलितेतर ताणतणाव संघर्ष यामुळे दलित जीवन एक निर्माण झालेली विदारकता आणि या विदारकतेचा परिणाम म्हणून दलित तरुण मनात निर्माण झालेला विद्रोह, नकारही येथे आलेला आहे.
- ३) बाबुराव गायकवाड यांच्या दोन्ही कादंबऱ्या दलित जीवनातील कलहात, कोलाहलात अडकून पडतात. आता मराठी कादंबरीच्या पारंपरिक वळणातच त्या मोडतात. कोलाहल दलित जीवनाचा अन्य आशय त्यांची कादंबरी आपल्या कवेत घेऊन प्रवास करताना दिसत नाही. फक्त दलित जीवनाची वाताहत, एखाद्या प्रश्नाने निर्माण होणारी अस्वस्थता, ताणतणावाची परिस्थिती, त्या अनुषंगाने निर्माण होणारा संघर्ष त्या विरुद्ध विद्रोह इथपर्यंतचा परत तोच प्रवास येतो. परंतु दलित जीवनाचे आजचे बदलते संदर्भ, प्रश्न मांडण्यात तिला मर्यादा पडताना दिसतात.

- ४) दलित जाणिवेचा कलात्मक आविष्कार आणि सामाजिक परिवर्तनाचा ध्वनीत होणारा विचार चिंतनशीलतेच्या पातळीवर दलित कादंबरीत चित्रित होताना दिसत नाही.
- ५) दलित कादंबरीकारांनी स्वीकारलेला विशिष्ट दृष्टिकोन त्या अनुषंगाने दाखविलेले दलित जीवन पण त्यातील स्वेतरतेचा विचार आढळत नाही. वास्तविक कादंबरीला बहुपरिणामकारकता व स्वेतर समावेशक या गोष्टी आवश्यक असतात. त्याशिवाय लेखनवृत्ती वैश्वक पातळीवर जाऊ शकत नाही. या बाबीकडे दलित कादंबरीकारांनी गांभीर्याने लक्ष देणे गरजेचे आहे.
- ६) दलित कादंबरीकारांनी बहुअंशी, बहुपेडी, स्वयंस्पर्शी, व्यामिश्र अनुभव प्रकट करण्याचे भान ठेवले पाहिजे. याद्वारे दुसरी बाब कादंबरी लेखनात सातत्य ठेवावे लागेल.
- ७) दलित कादंबरी लेखनात येणारी सांकेतिकता, साचेबंदपणा, वाङ्मयबाह्य कारणे, वृत्तितता वृथा आवेश दलितत्वाचा अकारण अभिमानाची जाणीव या बाबी मुळ दलित कादंबरीच्या प्रवाहाला मर्यादा पडताहेत का ? याचाही विचार करावा लागेल. इत्यादी सर्व बाबींचा विचार झाला तर मराठी साहित्यातील कादंबरी प्रांतात दलित कादंबरीचे योगदान एका वेगळ्या अर्थाने महत्त्वपूर्ण ठरेल.
